

Eric Hobsbawm

Liberalismens fall

Att den liberala demokratin inte står särskilt högt i kurs idag är uppenbart – i stället är det antidemokratiska högerextrema strömningar som är på frammarsch. Men det är inte första gången i historien som det sker.

Nedan återges kapitel 4 ur Hobsbawms bok *Ytterligheternas tidsålder*, där Hobsbawm diskuterar liberalismens sammanbrott under 1900-talet första hälft med bl a Mussolinis seger i Italien och Hitlers i Tyskland.

I nazismen har vi ett fenomen som knappt verkar mottagligt för rationell analys. Under en ledare som i apokalyptiska ordalag talade om världsmakt eller undergång och en regim som grundades på en totalt avskyvärd rashatsideologi, planerade ett av Europas kulturellt och ekonomiskt högst utvecklade länder för krig, antände en världsbrand som krävde runt 50 miljoner människors liv och föröväde illdåd — som kulminerade i det mekaniserade massmordet på miljontals judar — av ett slag och i en skala som trotsar fantasin. Ställd inför Auschwitz verkar historikerns förklaringsförmåga verkligen mycket klen.

— Ian Kershaw (1993, s. 3-4)

Att dö för Fosterlandet, för idén ... Nej, det är en undanflykt. Till och med vid fronten går det ut på att döda... Döden är ingenting, den existerar inte. Ingen kan föreställa sig sin egen död. Grejen är att döda. Det är gränsen att ta sig över. Ja, det är en konkret viljehandling. För därigenom får man sin egen vilja att leva i en annan mans.

— Ur *ett brev från en ung frivillig för den fascistiska socialrepubliken 1943-45* (Pavone, 1991, s. 431)

I

För de kvarlevande från 1800-talet var kanske det mest chockerande av allt det som hände under Katastrofernas tidsålder sammanbrottet för den liberala civilisationens värden och institutioner vars framsteg man under det tidigare seklet hade tagit för givna, åtminstone i mer eller mindre "utvecklade" delar av världen. Dessa värden bestod av en misstro mot diktatur och envælde, ett engagemang för det konstitutionella styresskicket med fritt valda regeringar och representativa församlingar som garanterade lag och ordning och rättssäkerhet, samt ett antal accepterade medborgerliga fri- och rättigheter, inklusive yttrandefrihet, tryckfrihet och mötesfrihet. Stat och samhälle skulle genomsyras av värderingar som förnuft, öppen debatt, utbildning, vetenskap och möjligheten att förbättra (men inte nödvändigtvis fullkomna) människans villkor. Det verkade klart att dessa värden hade gjort framsteg under hela århundradet och var förutbestämda att utvecklas vidare. 1914 hade ju till och med de båda sista självhärskardömena i Europa, Ryssland och Turkiet, gjort eftergifter i riktning mot en konstitutionell regeringsform, och Iran hade rentav lånat sin grundlag från Belgien. Före 1914 hade värderingarna bara utmanats av traditionsbundna krafter som den romersk-katolska kyrkan, som byggde försvarsbarrikader av dogmer mot modernismens överlägsna styrkor, liksom av några få intellektuella rebeller och domedagsprofeter, framför allt folk av "god familj" och från etablerade kulturcentra och alltså på sätt och vis en del av den civilisation de utmanade, och till sist av de demokratiska krafterna, ett på det hela taget nytt och besvärande fenomen (se Imperiernas tidsålder). Massornas okunnighet och efterblivenhet, deras uttalade önskan att störta det borgerliga samhället genom en revolution och den mänskliga naturens latent irrationalitet som så lätt kunde utnyttjas av demagoger gav verkligen anledning till oro.

På kort sikt kunde emellertid den farligaste av de nya demokratiska massrörelserna, den socialistiska arbetarrörelsen, faktiskt inte sägas stå någon efter vare sig i teorin eller praktiken i sitt brinnande engagemang för värden som förnuft, vetenskap, framsteg, utbildning och individens frihet. Det tyska socialdemokratiska partiets förstamajmedalj hade Karl Marx på ena sidan och Frihetsgudinnan på den andra. Vad de utmanade var ekonomin, inte den konstitutionella regeringsformen eller civilisationen. Man kan näppeligen betrakta en regering ledd av Victor Adler, August Bebel eller Jean Jaurés som slutet för "civilisationen sådan vi känner den". Hur som helst tycktes sådana regeringar fortfarande höra en avlägsen framtid till.

Politiskt sett hade den liberala demokratins institutioner verkligen ryckt fram och utbrottet av barbari 1914-18 tycktes bara ha påskyndat framryckningen. Med undantag för den sovjetryska regimen var alla de regimer som framträdde efter första världskriget, nya som gamla, i grund och botten representativa parlamentariska demokratier, till och med den turkiska. Europa väster om den sovjetiska gränsen bestod 1920 helt och hållet av sådana stater. Den liberala, konstitutionella regeringsformens grundläggande inrättning, val till representativa församlingar och/eller presidentval, var så gott som allmänt förekommande i de självständiga staternas skara vid det laget, även om vi inte får glömma att de runt 65 självständiga staterna under mellankrigstiden i första hand var europeiska eller amerikanska: en tredjedel av jordens befolkning levde under kolonialt styre. De enda stater som inte höll några som helst val under tiden 1919-47 var isolerade politiska fossil: Etiopien, Jemen, Mongoliet, Nepal och Saudiarabien. I ytterligare fem länder hölls *ett* enda val under perioden vilket inte tyder på någon stark böjelse för liberal demokrati, nämligen i Afghanistan, Guatemala, Kuomintang-Kina, Paraguay och Thailand, på den tiden fortfarande kallat Siam, men blotta existensen av val är ett bevis på att de liberala politiska idéerna hade gjort ett visst intryck, åtminstone i teorin. Ingen skulle naturligtvis vilja hävda att blotta förekomsten eller frekvensen av val bevisar mer än så. Varken Iran, som höll sex val efter 1930, eller Irak, som höll tre, kunde ens på den tiden räknas till de demokratiska högborgarna.

Men de representativa, valda regeringarna var nog så vanliga. Och ändå skulle de 20 åren mellan Mussolinis så kallade "Marsch mot Rom" och kulmen på Axelmakternas framgångar i andra världskriget innebära en allt hastigare, alltmer katastrofal tillbakagång för de liberala politiska institutionerna.

Under perioden 1918-20 upplöstes eller åsidosattes lagstiftande församlingar i två europeiska länder, på 1920-talet i sex länder och på 1930-talet i nio, medan den tyska ockupationen krossade den konstitutionella demokratin i ytterligare fem under andra världskriget. Kort sagt: de enda europeiska länder som hade nöjaktigt demokratiska politiska institutioner som fungerade utan avbrott under hela mellankrigstiden var Finland (med nöd och näppe), den irländska fristaten, Schweiz, Storbritannien och Sverige.

I Nord- och Sydamerika, den andra regionen med självständiga stater, var läget mer mångtydigt, men det tyder knappast på någon allmän framryckning för de demokratiska institutionerna. Listan över *konsekvent* konstitutionella och ickeauktoritära stater på det västra halvklotet var kort: Colombia, Costa Rica, Kanada, USA och det numera bortglömda "Sydamerikas Schweiz", världens enda äkta demokrati, Uruguay. På sin höjd kan vi säga att förändringarna från första världskrigets slut till andra världskrigets slut ibland gick åt vänster och inte alltid åt höger. Vad beträffar resten av jordklotet, som till stor del bestod av kolonier och alltså definitionsmässigt inte var liberalt, tog man där ett tydligt steg från liberala konstitutioner, i den mån man någonsin hade haft några. I Japan ersattes en moderat liberal regim av en nationalistisk och militaristisk 1930-31. Thailand tog några tveksamma steg mot en konstitutionell regeringsform och i Turkiet övertogs makten i början av 1920-talet av den progressive militäre moderniseringsivraren Kemal Atatürk, och han var inte en person som lät fria val stå i vägen för sig. I de tre världsdelen Asien, Afrika och Australasien var det bara Australien och Nya Zeeland som var konsekvent demokratiska, för majoriteten av sydafrika-

nera omfattades fortfarande inte alls av den vite mannens konstitution.

Kort sagt befann sig den politiska liberalismen i full reträtt under hela Katastrofernas tidsålder, en reträtt som kraftigt påskyndades när Adolf Hitler blev Tysklands kansler 1933. Om man betraktar världen i stort hade det kanske funnits 35 eller fler konstitutionella och valda regeringar 1920 (beroende på var vi placerar somliga latinamerikanska republiker). Fram till 1938 fanns det kanske 17 sådana länder, 1944 kanske tolv av de sammanlagt 64 staterna i världen. Världstrenden verkade klar.

Det kan vara värt att påminna sig om att hotet mot de liberala institutionerna under denna tid kom uteslutande från den politiska högern, för mellan 1945 och 1989 utgick man nästan som en självklarhet från att det i huvudsak kom från kommunismen. Fram till den tiden användes termen ”totalitär”, som ursprungligen hade myntats som en beskrivning eller självbeskrivning av de italienska fascisterna, så gott som uteslutande på sådana regimer. Sovjetryssland (från 1922 SSSR) var isolerat och varken i stånd till eller efter Stalins maktövertagande berett att sprida kommunismen. Socialrevolutionen under leninistiskt (eller annat) ledarskap upphörde att breda ut sig när den första efterkrigs vågen väl hade ebbat ut. De (marxistiska) socialdemokratiska rörelserna hade förvandlats till samhällsbevarande snarare än omstörtande krafter och deras engagemang för demokratins sak var ställd utom all fråga. I de flesta länders arbetarrörelse var kommunisterna i minoritet och där de var starka var de i de flesta fall förbjudna — eller hade varit eller skulle just bli det. Rädslan för samhällsomvälvningar och för kommunisternas roll var nog så realistisk, som den andra vågen av revolutioner under och efter andra världskriget skulle visa, men under de 20 åren av liberal reträtt var det inte en enda regim som i rimlig mening kunde kallas liberal och demokratisk som störtades från vänster.¹ Faran kom uteslutande från höger. Och denna höger stod inte enbart för ett hot mot den konstitutionella och representativa regeringsformen utan för ett ideologiskt hot mot den liberala civilisationen i sig och för en potentiellt världsomfattande *rörelse* för vilken etiketten ”fascism” är både otillräcklig och inte helt irrelevant.

Den är otillräckligt, för långt ifrån alla de krafter som störtade liberala regimer var fascistiska. Den är relevant, för fascismen, först i form av den ursprungliga italienska varianten och senare i form av den tyska nationalsocialismen, inspirerade andra antiliberala krafter, stödde dem och gav den internationella högern en känsla av historiskt självförtroende: på 1930-talet såg det ut som framtidsläran. Som en expert på fältet har uttryckt det: ”Det är ingen slump att... de östeuropeiska kungliga diktatorerna, byråkraterna och officerarna, liksom Franco (i Spanien) imiterade fascismen.” (Linz, 1975, s. 206.)

De krafter som störtade liberala demokratiska regimer var av tre slag, om man bortser från de mer traditionella militärkupper som installerade latinamerikanska diktatorer eller *caudillos* och som inte hade någon given politisk färg. Alla motsatte sig samhällsomvälvning och i själva verket var det reaktionen mot omstörtningen av den gamla samhällsordningen under åren 1917-20 som var roten till dem allihop. Alla var auktoritära och fientligt inställda till demokratiska politiska institutioner, ibland dock av pragmatiska snarare än principiella skäl. Gammaldags reaktionärer kunde förbjuda vissa partier, framför allt kommunisterna, men inte alla. Efter krossandet av den kortlivade ungerska sovjetrepubliken 1919 styrde amiral Horthy, statsöverhuvud i vad han hävdade var kungadömet Ungern, även om landet inte längre hade vare sig kung eller flotta, över en auktoritär stat som förblev parlamentarisk på det gamla oligarkiska 1700-talssättet men inte demokratisk. Alla hade en benägenhet att gynna militären och vårda sig om polisen eller andra grupper av män som var förmögna att utöva fysiskt våld och som där, för var det främsta bålverket mot revolutionen. Deras stöd var i själva verket

---

¹ Det som påminner starkast om en sådan omvälvning är Sovjetunionens annektering av Estland 1840, för vid det laget hade detta lilla baltiska land åter antagit en mer demokratisk konstitution efter att ha genomgått en auktoritär fas.

ofta outhärligt om högern skulle komma till makten. Och alla tenderade att vara nationalistiska, delvis på grund av bitterhet mot främmande makter efter förlorade krig eller på grund av för små imperier, och delvis på grund av att viftandet med nationsflaggor var ett sätt att vinna både legitimitet och popularitet. Det fanns emellertid skillnader.

Gammaldags auktoritära eller konservativa politiker — amiral Horthy; marskalk Mannerheim, segraren i inbördeskriget mellan de vita och de röda i det nyligen självständiga Finland; överste, senare marskalk, Pilsudski, Polens befriare; kung Alexander, tidigare av Serbien och nu av det nyligen förenade Jugoslavien; och general Francisco Franco i Spanien — hade inget speciellt politiskt program, annat än antikommunismen och de fördomar som var typiska för deras klass. De kunde liera sig med Hitlers Tyskland och fasciströrelser i sitt eget land, men bara på grund av att den ”naturliga” alliansen i mellankrigstidens politiska klimat var en bred allians inom den politiska högern. Nationella bevekelsegrunder kunde givetvis skära tvärs igenom denna allians. Winston Churchill, som på den tiden tillhörde torypartiets högerflygel även om han inte var någon typisk högertory, uttryckte viss sympati för Mussolinis Italien och kunde inte förmå sig att stödja den spanska republiken mot general Francos trupper, men det tyska hotet mot Storbritannien gjorde honom till den internationella antifascistiska enighetens förkämpe. Å andra sidan kunde sådana gamla reaktionärer bli tvungna att ta itu med motståndet från äkta fasciströrelser, ibland med avsevärt folkligt stöd, i sina egna hemländer.

Inom en annan del av högern uppstod något som har kallats ”organisk statism” (Linz, 1975, s. 277, 306-13) eller konservativa regimer som inte så mycket försvarade den bestående ordningen som medvetet försökte återskapa dess principer för att motarbeta både den liberala individualismen och hotet från arbetarna och socialismen. Bakom låg en ideologisk längtan tillbaka till ett inbillat medeltida eller feodalt samhälle där man erkände förekomsten av klasser eller ekonomiska intressegrupper men där den förhatliga klasskampen hölls på avstånd då alla villigt accepterade samhällshierarkin och erkände att varje socialgrupp eller ”stånd” hade sin roll att spela i ett organiskt samhälle som bestod av alla och borde betraktas som en kollektiv helhet. Därigenom uppstod olika varianter av ”korporativistiska” teorier som ersatte den liberala demokratin med en representation för ekonomiska och yrkesbaserade intressegrupper. Detta beskrevs ibland som en ”organisk” medbestämmanderätt eller demokrati och påstods vara bättre än den äkta varan, men i själva verket förenades den utan undantag med auktoritära regimer och starka stater som styrdes ovanifrån, huvudsakligen av byråkrater och teknokrater. De fria valen inskränktes eller avskaffades ofrånkomligen (”Demokrati grundad på korporativa korrektiv”, för att tala med den ungerske premiärministern greve Bethlen) (Rank, 1971). Det mest fullständiga exemplet på sådana korporativa stater kunde man finna i vissa romersk-katolska länder, framför allt i professor Oliveira Salazars Portugal, den mest långlivade av alla Europas antiliberala regimer till höger (1927-74), men också i Österrike mellan krossandet av demokratin och Hitlers invasion (1934-38) och i någon mån i Francos Spanien.

Men om reaktionära regimer av detta slag hade ett ursprung och en inspiration som var både äldre än fascismen och ibland mycket olik denna fanns det ingen tydlig gräns mellan de två, eftersom båda hade samma fiender, om inte samma mål. Alltså var den romersk-katolska kyrkan, hur djupt och orubbligt reaktionär den än var i den version som officiellt knäslattes av det första Vatikanconciliet 1870, inte fascistisk. På grund av sin fientlighet mot vad som i praktiken var sekulariserade stater med totalitära pretentioner måste den i själva verket motsätta sig fascismen. Men doktrinen om ”den korporativa staten”, bäst exemplifierad i katolska länder, hade i hög grad utvecklats i (italienska) fascistkretsar som naturligtvis lutade sig mot bland andra den katolska traditionen. Sådana regimer kallades faktiskt ibland ”klerikala fascister”. Fascismen i katolska länder kunde stamma direkt ur den integristiska katolicismen, som den belgiske Léon Degrelles rexiströrelse. Kyrkans klivna hållning till Hitlers rasism har ofta blivit noterad, dock mindre ofta den avsevärda hjälp som folk inom

kyrkan, ibland i framskjuten ställning, efter kriget gav flyende nazister eller fascister av olika slag, däribland många som var anklagade för fruktansvärda krigsbrott. Det som förband kyrkan med både de gammaldags reaktionärerna och fascisterna var det gemensamma hatet mot 1700-talets Upplysning, den franska revolutionen och allt som i kyrkans mening härstammade från den: demokrati, liberalism och naturligtvis det allvarligaste av allt, den ”ogudaktiga kommunismen”.

I själva verket innebar fascisttiden en vändpunkt i den katolska historien, vilket framför allt berodde på att kyrkans identifikation med en höger vars främsta internationella banerförare nu var Hitler och Mussolini innebar ett allvarligt moraliskt dilemma för samhällstillvända katoliker, för att inte tala om de betydande politiska problem som de fascistanstuckna dignitärerna ställdes inför när fascismen gick mot sitt oundvikliga nederlag. Omvänt gav antifascismen eller helt enkelt det patriotiska motståndet mot en utländsk erövrare för första gången den demokratiska katolicismen (kristdemokratien) legitimitet inom kyrkan. Politiska partier som kunde locka till sig katolikernas röster hade av pragmatiska skäl grundats i länder där katolikerna var en stor minoritet, oftast för att försvara kyrkans intressen mot den sekulariserade staten, som i Tyskland eller Nederländerna. I officiellt katolska länder motsatte sig kyrkan sådana eftergifter för demokratin och liberalismen, även om den var så pass oroad av uppgången för den ogudaktiga socialismen att den 1891 formulerade en socialpolitik — en radikal innovation — där den framhävde behovet av att ge arbetarna vad dem tillkom samtidigt som man slog vakt om familjens helgd och det privata ägandet men inte om kapitalismen som sådan². Detta hade inneburit ett första fotfäste för de sociala katolikerna eller för andra som var beredda att organisera arbetarorganisationer, t ex katolska fackföreningar och som till följd av sådana aktiviteter kom att luta mer åt den liberala sidan av katolicismen. Om man undantar Italien, där påven Benedictus XV (1914-22) för en tid tillät ett stort (katolskt) folkparti som grundats efter första världskriget och var verksamt tills fascismen krossade det, förblev de demokratiska och sociala katolikerna en politiskt marginell minoritet. Det var i och med fascismens framryckningar på 1930-talet som de trädde fram, även om de katoliker som gav sitt stöd till den spanska republiken var en liten om än intellektuellt framstående skara. Den stora majoriteten katoliker stödde Franco. Det var aktiviteterna i motståndsrörelserna, som de kunde försvara på patriotiska snarare än ideologiska grunder, som gav dem deras chans, och segern som gjorde det möjligt för dem att gripa den. Men den politiska kristdemokratins triumfer i Europa, och några decennier senare i delar av Latinamerika, hör hemma i en senare tid. Under den tid då liberalismen störtades jublade kyrkan med några sällsynta undantag åt dess fall.

II

Återstår de rörelser som kan sägas vara genuint fascistiska. Den första var den italienska som gav fenomenet dess namn, en skapelse av en avhoppad socialistisk journalist, Benito Mussolini vars förnamn, en hyllning till den mexikanske antiklerikale presidenten Benito Juárez, symboliserade den glödande antipapismen i hans barndoms Romagna. Adolf Hitler erkände själv sin tacksamhetsskuld till och respekt för Mussolini, även när både Mussolini och det fascistiska Italien hade visat sin svaghet och inkompetens under andra världskriget. I gengäld övertog Mussolini i ett tämligen sent skede från Hitler den antisemitism som hade varit totalt frånvarande i hans rörelse före 1938, och i själva verket från Italiens historia sedan landets enande.³ Den italienska fascismen i sig hade emellertid inget större internationellt

² Detta var encyklikan *Rerum Novarum*, 40 år senare — mitt under den stora depressionen vilket inte var någon slump — kompletterad med *Quadragesimo Anno*, som fortfarande är en hörnsten i kyrkans socialpolitik, vilket framgår av påven Johannes Paulus II:s encyklika *Centesimus Annus* 1991, utgiven på hundraårsdagen av *Rerum Novarum*. De exakta proportionerna i fördömandet har emellertid varierat med det politiska sammanhanget.

³ Till Mussolinis landsmäns heder borde påpekas att den italienska armen under kriget blankt vägrade lämna ut judarna till tyskarna eller några andra för utrotning i de områden de ockuperade — framför allt i sydöstra

inflytande, även om den försökte inspirera och finansiera liknande rörelser i andra länder och fick ett visst inflytande på överraskande håll, t ex på Vladimir Jabotinsky, grundaren av den sionistiska ”Revisionismen” som hamnade i regeringsställning i Israel under Menachem Begin på 1970-talet.

Hade det inte varit för Hitlers triumf i Tyskland i början av 1933 skulle fascismen aldrig ha blivit en allmän rörelse. I själva verket grundades alla fasciströrelser utanför Italien av någon betydelse efter Hitlers maktövertagande, inte minst det ungerska Pilkorset som fick 25 procent av rösterna i det första hemliga val som någonsin hållits i Ungern (1939) och det rumänska Järngardet vars stöd i realiteten var ännu större. Inte ens de rörelser som praktiskt taget helt finansierades av Mussolini, t ex Ante Pavelićs kroatiska Ustasjaterrorister, vann just någon mark och blev ideologiskt sett inte fascistiska förrän på 1930-talet när somliga av dem också sökte inspiration och finansiering i Tyskland. Och inte nog med det: hade det inte varit för Hitlers seger i Tyskland skulle tanken på fascismen som en *universell* rörelse, ett slags motsvarighet på högerkanten till den internationella kommunismen och med Berlin som sitt Moskva, aldrig ha uppkommit. Detta gav inte upphov till någon seriös rörelse, utan bara till ideologiskt motiverade kollaboratörer med tyskarna i det ockuperade Europa under andra världskriget. Det var i detta läge många i den traditionsbundna yttersta högern, framför allt i Frankrike, hur våldsamt reaktionära de än var, vägrade att följa efter: var det något de var så var det patrioter. Somliga gick rentav med i motståndsrörelsen. Dessutom skulle fascismen, om det inte hade varit för Tysklands internationella ställning som en bevisligen segerrik och framåtryckande världsmakt, inte ha fått något allvarligt inflytande utanför Europa och de icke-fascistiska reaktionära härskarna skulle inte heller ha brytt sig om att klä ut sig till fascist-sympatisörer, som Portugals Salazar gjorde när han 1940 hävdade att han och Hitler ”hade en gemensam ideologi” (Delzell, 1970, s. 348).

Vad de olika grenarna av fascismen hade gemensamt, mer än — efter 1933 — en allmän känsla av Tysklands ledarställning, är inte så lätt att säga. Teorin var inte den starka sidan hos rörelser som var helt övertygade om förnuftets och rationalismens begränsningar och instink-tens och viljans överlägsenhet. De drog till sig allehanda reaktionära teoretiker i länder med ett aktivt konservativt intellektuellt liv — Tyskland är det självskrivna exemplet — men de intellektuella fungerade snarare som dekorativa än strukturella element i fascismen. Mussolini kunde lätt ha avvarat sin tama filosof, Giovanni Gentile, och förmodligen var Hitler varken medveten om eller intresserad av det stöd han fick från filosofen Heidegger. Fascismen kan inte identifieras med vare sig ett visst sätt att organisera samhället, som den korporativa staten — Nazityskland tappade snart intresset för sådana idéer, inte minst för att de stred mot tanken på en enda, odelbar och total *Volksgemeinschaft* eller folkgemenskap. Även ett så till synes centralt element som rasismen saknades till en början i den italienska fascismen. Omvänt delade fascismen, som vi har sett, naturligtvis nationalismen, antikommunismen, antiliberalismen osv. med andra ickefascistiska element på högerkanten. Åtskilliga av dessa, framför allt flera av de franska ickefascistiska reaktionära grupperna, delade också fascismens förtjusning i att bedriva politik i form av gatuvåld.

Den främsta skillnaden mellan den fascistiska och den ickefascistiska högern var att fascismen existerade genom att uppbåda massorna underifrån. Den hörde i grund och botten hemma i just den demokratiska och populistiska epok som de traditionella reaktionärerna avskydde och som den ”organiska statens” förkämpar försökte lägga bakom sig. Fascismen älskade att uppbåda massorna och fortsatte att göra det symboliskt i form av offentlig teater — massmötena i Nürnberg, folkskarorna på Piazza Venezia som blickade upp mot Mussolinis åtbörder på balkongen — även när den hade kommit till makten, vilket även de kommunist-

---

Frankrike och delar av Balkan. Trots att den italienska administrationen visade samma markanta brist på nit i saken dukade runt hälften av den lilla italienskjudiska befolkningen under, somliga dock som antifascistiska aktivister snarare än som rena offer (Steinberg, 1990; Hughes, 1983).

tiska rörelserna gjorde. Fascisterna var kontrarevolutionens revolutionärer: i sin retorik, i sin dragningskraft på dem som betraktade sig själva som samhällets offer, i sin uppmaning till en total omvandling av samhället, rentav i sin medvetna anpassning av socialrevolutionärernas symboler och namn, vilket syns så tydligt i Hitlers *Nationalsocialistiska arbetarparti* med den (modifierade) röda fanan och i det faktum att de rödas första maj omedelbart utlystes som allmän helgdag 1933

Inte heller var fascismen, trots att även den specialiserade sig på att retoriskt tala om en återgång till det traditionella förflutna och fick stort stöd bland de klasser som faktiskt skulle ha velat utplåna det gångna århundradet om de hade kunnat, traditionalistisk i samma bemärkelse som till exempel Navarras carlister, en av Francos viktigaste stödtrupper under inbördeskriget, eller Gandhis kampanjer för en återgång till handvävstolar och byideal. Fascisterna framhävde många traditionella värderingar, vilket är en helt annan sak. De förkastade den liberala emancipationen — kvinnan skulle stanna hemma och föda många barn — och de misstrodde det nedbrytande inflytandet från den moderna kulturen och i synnerhet från modernismen som de tyska nationalsocialisterna betraktade som dekadent och beskrev som ”kulturbolsjevism”. Men de viktigaste fascistiska rörelserna — den italienska och den tyska — återopade sig inte den konservativa ordningens historiska väktare, Kyrka och Kung, utan försökte tvärtom ersätta dem med en totalt icketraditionell ledarskapsprincip, förkroppsligad av uppkomlingar som legitimerades av massornas stöd och av sekulariserade ideologier och ibland kulter.

Den historia de återopade var en konstprodukt. Deras traditioner var påhittade. Inte ens Hitlers rasism härrörde från det slags stolthet över en obruten och ren härstamning i rakt nedstigande led som förser genealoger med beställningar från amerikaner som hoppas kunna bevisa att de härstammar från någon i 00-talsbonde i Suffolk, utan var ett postdarwinistiskt hopkok från det sena i 800-talet som gjorde anspråk på (och i Tyskland tyvärr ofta fick) stöd från den nya vetenskapen genetik, eller rättare sagt från den gren av tillämpad genetik (”eugenik”) vars företrädare drömde om att skapa en ras av övermänniskor genom selektiv avel och elimination av dem som inte höll måttet. Den ras som genom Hitler var förutbestämmd att härska i världen hade inte ens något namn förrän 1898 då en antropolog myntade begreppet ”nordisk”. Fientligt inställd som fascismen av princip var till 1700-talsarvet från upplysningen och den franska revolutionen kunde den officiellt inte tro på det moderna och framsteget, men vad det praktiska anbelangar hade den inga problem att förena en mängd förryckta åsikter med modern teknik, utom när den vetenskapliga grundforskningen hämmades av ideologiska skäl (se kapitel 18). Fascismen var triumferande antiliberal. Den lade också fram bevis för att människan utan svårighet kan förena befängda idéer om världen med ett säkert handlag vad den samtida högteknologin beträffar. Vid slutet av 1900-talet när det vimlar av fundamentalistiska sekter som begagnar sig av vapen som television och data-programmerade insamlingskampanjer har vi blivit mer bekanta med detta fenomen.

Icke desto mindre tarvar kombinationen av konservativa värderingar, massdemokratiska metoder och en innovativ, irrationell och omänsklig ideologi, huvudsakligen grundad på nationalismen, en förklaring. Sådana traditionslösa rörelser inom den yttersta högern hade uppkommit i flera europeiska länder i slutet av i 800-talet som en reaktion mot både liberalismen (dvs. kapitalismens allt hastigare omvandling av samhället) och den framryckande socialistiska arbetarrörelsen och i största allmänhet mot den våg av utläningar som svepte fram över världen i historiens dittills största folkvandring. Män och kvinnor flyttade inte bara över världshaven och de internationella gränserna utan även från landsbygd till stad, från en region till en annan i ett och samma land kort sagt ”hemifrån” till främlingarnas land och om man vänder på steken, som främlingar in i andras hem. Nästan 15 polacker av hundra lämnade sitt land för gott och ytterligare en halv miljon om året lämnade det som säsongarbetare och slöt sig, som sådana migranter brukar göra, så gott som uteslutande till arbetarklassen i

mottagarländerna. Liksom i slutet av 1900-talet uppträdde i slutet av 1800-talet en främlingsfientlighet bland massorna, normalt uttryckt i rasismen — en önskan att skydda den rena inhemska rasen från att besmittas eller rentav dränkas av de invaderande undermänskliga horderna. Rasismens styrka märks inte bara på den skräck för de polska immigranterna som fick den store liberale tyske sociologen Max Weber att för en tid stödja pangermanismen, utan också på den allt febrilare kampanjen mot massimmigration i USA som till slut, under och efter första världskriget, ledde till att Frihetsgudinnans hemland stängde sina gränser för dem som statyn hade uppförts för att välkomna.

Dessa rörelser hölls samman av den lilla människans bitterhet i ett samhälle där hon kom i kläm mellan storfinansen å ena sidan och de växande massarbetarpartierna å den andra. Eller där hon åtminstone berövades den respektabla ställning hon hade intagit i den sociala ordningen och tyckte tillkom henne, eller den sociala status som hon tyckte sig ha rätt att sträva mot i ett dynamiskt samhälle. Dessa känslor fick sitt typiska uttryck i antisemitismen som under den sista fjärdedelen av 1800-talet i flera länder började ge upphov till speciella politiska rörelser som grundade sig på fientlighet mot judarna. Judarna fanns nästan överallt och kunde lätt få symbolisera allt som var mest förhatligt i en orättvis värld, inte minst engagemanget för Upplysningens och den franska revolutionens idéer som hade frigjort judarna och därigenom gjort dem desto mer synliga. De kunde tjäna som symboler för den hatade kapitalisten/finansmannen, för den revolutionäre agitatorn, för det nedbrytande inflytandet från de ”rotlösa intellektuella” och de nya massmedierna, för konkurrensen — hur kunde den vara annat än ”orättvis”? — som gav dem en oproportionerligt stor andel av jobben inom vissa yrken som krävde utbildning, och för utlänningsen och utbölingen som sådan. För att inte tala om att de hade dödat Jesus Kristus, en åsikt som allmänt omfattades av gammaltrogna kristna.

Västerlandet var i själva verket genomsyrat av motvilja mot judar och deras ställning i 1800-talets samhälle var också tvetydig. Men det faktum att strejkande arbetare, även när de var medlemmar av icke-rasistiska arbetarorganisationer, var benägna att överfalla judiska butiks-innehavare och betrakta sina arbetsgivare som judar (ofta med all rätt i stora delar av Mellan- och Östeuropa) bör inte lura oss att betrakta dem som nazisternas föregångare, lika lite som den självklara antisemitismen hos edwardianska, intellektuella liberaler i Storbritannien, t ex Bloomsburygruppen, betyder att de sympatiserade med extremhögerens politiska antisemitism. Allmogens antisemitism i östra och mellersta Europa, där juden praktiskt taget var den enda kontaktpunkten mellan byborna och den marknad utanför som de var beroende av, var förvisso mer permanent och explosiv och blev det än mer när de slaviska, magyariska eller rumänska jordbrukssamhällena i allt högre grad kom att skakas av den moderna världens obegripliga jordbävningar. Bland sådant folk kunde hemiska berättelser om judar som offrade kristna barn fortfarande vinna tilltro och i tider av våldsamt social oro kunde de leda till pogromer som reaktionärerna i tsarens imperium uppmuntrade, i synnerhet sedan tsar Alexander II hade mördats 1881 av socialrevolutionärer. Här löper ett rakt spår från den ursprungliga antisemitismen på gräsrotsnivå till utrotandet av judarna under andra världskriget. Antisemitismen på gräsrotsnivå var basen för de östeuropeiska fasciströrelser som fick stöd bland massorna — i synnerhet det rumänska Järngardet och det ungerska Pilkorset. Dock var sambandet betydligt lättare att se i de före detta habsburgska och romanovska områdena än i det tyska riket, där den lantliga och provinsiella antisemitismen på gräsrotsnivå visserligen var stark och djupt rotad men samtidigt mindre våldsam: man skulle rentav kunna säga mer tolerant. Judar som flydde från det nyligen ockuperade Wien till Berlin 1938 förbluffades av friheten från antisemitism på gatorna. Här följde våldet på dekret uppifrån, som i november 1938 (Kershaw, 1983). Men ändå går det inte att jämföra den planlösa och periodiskt återkommande brutaliteten i pogromerna med det som skulle inträffa en generation senare. De få döda 1818, de 40 eller 50 under Kisjinevpogromen 1903, förfärad världen — med all rätt — eftersom ett sådant antal offer före barbariets framryckningar var oacceptabelt i en värld där

man förväntade sig att civilisationen skulle göra framsteg. Även de mycket större pogromer som följde på bondemassornas uppror under 1905 års ryska revolution krävde med senare tiders mått mätt bara ett blygsamt antal offer — kanske åttahundra döda sammanlagt. Detta kan ställas mot de 3.800 judar som dödades i Vilnius (Vilna) av litauererna på tre dagar 1941 när tyskarna invaderade Sovjetunionen och innan de systematiska utrotningarna hade kommit igång.

De nya rörelserna inom extremhögern, som återopade sig men i grunden omvandlade dessa äldre intoleranta traditioner, lockade framför allt till sig de lägre och mellersta skikten i de europeiska samhällena. Deras retorik och teori formulerades av de nationalistiska intellektuella som hade uppstått som fenomen på 1890-talet. Själva uttrycket ”nationalism” myntades under det decenniet för att beskriva åsikterna hos dessa reaktionens nya talesmän. Det var framför allt i länder där demokratin och liberalismen inte var dominerande, eller bland grupper som inte identifierade sig med dem, som politiskt aktiva personer ur den lägre eller mellersta medelklassen tog ett steg åt den yttersta högern, det vill säga huvudsakligen i länder som inte hade genomgått den franska revolutionen eller dess motsvarighet. I den västerländska liberalismens kärnländer — Storbritannien, Frankrike och USA — förhindrade den revolutionära traditionens allmänna herravälde uppkomsten av några fascistiska massrörelser av betydelse. Det är ett misstag att förväxla rasismen hos de amerikanska populisterna eller chauvinismen hos de franska republikanerna med profascism: detta var vänsterrörelser.

Detta förhindrar inte att de gamla instinkterna, när väl Frihet, Jämlikhet och Broderskap inte längre stod i vägen, kunde kopplas till nya politiska slagord. Det råder föga tvivel om att hakkorsets aktivister i de österrikiska alperna i hög utsträckning skulle komma att rekryteras från just de välutbildade lantbor — veterinärer, lantmätare osv. — som en gång hade varit ortens liberaler, en utbildad och frigjord minoritet i en miljö som dominerades av böndernas klerikalism. På samma sätt lämnade de klassiska proletära arbetar- och socialistpartiernas upplösning i slutet av 1900-talet fritt spelrum för den instinktiva chauvinismen och rasismen hos många kroppsarbetare. Även om de varit långt ifrån immuna mot sådana känslor tidigare hade de dittills dragit sig för att uttrycka dem öppet av lojalitet mot partier som var brinnande motståndare till en sådan intolerans. Sedan 1960-talet finner man i Västeuropa främlingsfientlighet och politisk rasism huvudsakligen i arbetarklassen. Under de decennier när fascismen utvecklades hörde den emellertid hemma hos dem som inte blev smutsiga om händerna på arbetet.

Medelklassen och den lägre medelklassen förblev ryggraden i sådana rörelser under hela epoken för fascisms uppgång. Detta förnekas inte på allvar ens av de historiker som är måna om att revidera den samstämmiga åsikten i ”praktiskt taget” alla studier av nazismens stöd som gjordes mellan 1930 och 1980 (Childers, *The Nazi Voter*, 1983; Childers, *Germany and Russia in the 20th Century...*, 1991, s. 8, 14-15). För att bara ta ett exempel ur högen av analyser av medlemskapet och stödet för sådana rörelser i mellankrigstidens Österrike: Av de nationalsocialister som valdes till partifullmäktige i Wien 1932 var 18 procent egna företagare, 56 procent var manschettarbetare, kontorsanställda och statstjänstemän och 14 procent var arbetare. Av de nazister som valdes i fem österrikiska kommuner utanför Wien samma år var 16 procent egna företagare och bönder, 51 procent tjänstemän etc. och 10 procent arbetare (Larsen o.a. 1978, s. 766-67).

Därmed inte sagt att fasciströrelsen inte kunde få äkta massstöd bland de fattiga arbetarna. Vilken sammansättning kadrerna än hade fick det rumänska Järngardet sitt stöd från den fattiga allmogen. Det ungerska Pilkorsets väljare var huvudsakligen arbetare (kommunistpartiet var ju förbjudet och det socialdemokratiska partiet, som alltid hade varit litet, fick betala priset för att det tolererades av Horthyregimen), och efter de österrikiska socialdemokraternas nederlag 1934 skedde en markant svängning åt nazistpartiet bland arbetarna, framför allt på den österrikiska landsbygden. När fascistregeringar väl en gång hade etablerat sig och vunnit

legitimitet, som i Italien och Tyskland, var det dessutom betydligt fler av de före detta socialistiska och kommunistiska arbetarna än man gärna vill minnas inom vänstern som rättade in sig i de nya regimernas led. Men eftersom fascistiska rörelser hade svårt att dra till sig de genuint traditionella elementen i ett jordbrukssamhälle (om de inte som i Kroatien förstärktes av organisationer som den romersk-katolska kyrkan) och var svurna fiender till de ideologier och partier som identifierades med den organiserade arbetarklassen, finner man naturligtvis större delen av deras väljare i samhällets mellersta skikt.

Hur långt in i medelklassen de fascistiska sympatierna till en början sträckte sig är en annan fråga. Fascismen utövade förvisso en stark dragning på medelklassens ungdom, i synnerhet de kontinentala europeiska universitetsstudenterna som mellan kriget var ökända högerextremister. 1921 (dvs. före 'Marschen mot Rom') var 13 procent av medlemmarna i den italienska fasciströrelsen studenter. I Tyskland var mellan 5 och 10 procent av alla studenter partimedlemmar redan 1930 när den stora majoriteten av blivande nazister ännu inte hade börjat intressera sig för Hitler (Kater, 1985, s. 467; Noelle/Neumann, 1967, s.196). Som vi ska se var före detta officerare ur medelklassen överrepresenterade, den sorts soldater för vilka det stora kriget, trots alla sina fasor, hade markerat en personlig höjdpunkt varifrån det framtida civila livet upplevdes som ett trist slättlandskap. Detta var naturligtvis delar av medelklassen som var speciellt mottagliga för aktivismens lockelse. I största allmänhet var den yttersta högerns dragningskraft starkare ju mer hotad den faktiska eller konventionellt förväntade ställningen för medelklassens yrkesmän blev, när de ramar som förväntades upprätthålla den gamla samhällsordningen bågade och brast. I Tyskland ledde de två hårda slagen, den stora inflationen som reducerade pengars värde till noll och den stora depressionen som följde, till en radikalisering av sådana grupper inom medelklassen som tjänstemän på mellannivå och rentav högre ämbetsmän vars ställning verkade tryggad och som under mindre traumatiska omständigheter skulle ha varit fullt beredda att förbli gammaldags konservativa patrioter som saknade Kai-ser Vilhelm men var redo att göra sin plikt i en republik som styrdes av fältmarskalk Hindenburg, om det inte hade varit för att republiken helt uppenbart höll på att rasa samman under fötterna på dem. De flesta politiskt ointresserade tyskar längtade under mellankrigstiden tillbaka till Vilhelms kejsardöme. Så sent som på 1960-talet, när de flesta västtyskar (av uppenbara orsaker) ansåg att den bästa tiden i tysk historia var nu, ansåg 42 procent av folk över 60 års ålder fortfarande att tiden före 1914 var bättre än nutiden, vilken kan jämföras med de 32 procent som hade omvänts av *Wirtschaftswunder* (Noelle/Neumann, *The German s: Public Opinion Polls 1947-1966*, 1967, s. 196). Den borgerliga centerns och högerns väljare gick i stora skaror över till nazistpartiet mellan 1930 och 1932. Men det var inte de som byggde fascismen.

Det faktum att folk i den konservativa medelklassen blev möjliga sympatisörer med fascismen eller rentav övertygade fascister berodde naturligtvis på det sätt som stridslinjerna drogs i den politiska kampen under mellankrigstiden. Hotet mot det liberala samhället och alla dess värderingar tycktes komma uteslutande från höger, medan hotet mot samhällsordningen kom från vänster. Folk i medelklassen valde sina politiska sympatier allt efter sina farhågor. Traditionella konservativa sympatiserade oftast med fascismens demagoger och var beredda att göra gemensam sak med dem mot den farligaste fienden. Den italienska fascismen fick ett relativt nådigt bemötande i pressen på 1920-talet och så sent som på 1930-talet, om man undantar den liberala pressen och vänsterpressen. "Hade det inte varit för fascismens djärva experiment skulle decenniet inte ha varit rikt på konstruktiv statsmannaskap", skrev John Buchan, en framstående brittisk konservativ och thrillerförfattare. (Smak för att skriva deckare har tyvärr sällan förenats med vänstersympatier.) (Graves/Hodge, *The Long Week-End: A Social History of Great Britain 1918-1939*, 1941, s. 248.) Hitler fördes till makten av en koalition av traditionella högerkrafter som han senare uppslukade. General Franco tog med den ännu inte särskilt betydelsefulla spanska Falangen i sin nationella front, för vad han representerade var en koalition av hela högern mot spökena från 1789 och 1917, som han inte

gjorde några fina distinktioner mellan. Han hade turen att inte gå med i andra världskriget på Hitlers sida, men han skickade en frivilligbrigad till Ryssland, den ”blå divisionen” som slogs mot de ogudaktiga kommunisterna sida vid sida med tyskarna. Marskalk Pétain var förvisso ingen fascist eller nazistsympatisör. En anledning till att det efter kriget blev så svårt att skilja på helhjärtade franska fascister och pro-tyska kollaboratörer å ena sidan och majoriteten av dem som stödde marskalk Pétains Vichyregering å den andra var att det i själva verket inte fanns någon tydlig skiljelinje. Folk vars fäder hade hatat Dreyfus, judarna och den dekadenta republiken — somliga Vichyfigurer var gamla nog att ha gjort det själva — flöt gradvis och omärkbart ihop med de fanatiska anhängarna av ett hitlerskt Europa. Kort sagt gick den ”naturliga” högeralliansen mellan krigen från de traditionella konservativa via de gammaldags reaktionärerna till den yttersta högerens patologiska fascister. Konservatismens och kontra-revolutionens traditionella krafter var starka men ofta tröga. Fascismen gav dem en dynamik och kanske ännu viktigare ett exempel på seger över anarkins styrkor. (Var inte det ökända argumentet för fascismens Italien att ”På Mussolinis tid gick tågen i tid”?) På samma sätt som kommunismens dynamik utövade dragningskraft på den desorienterade och vilsna vänstern efter 1933 innebar fascismens framgångar, i synnerhet efter det nationalsocialistiska maktövertagandet i Tyskland, att läran tycktes ha framtiden för sig. Själva det faktum att fascismen vid den här tiden gjorde ett uppmärksammat om än kortvarigt inträde på den politiska scenen i det konservativa Storbritannien av alla länder visar kraften i denna ”demonstrationseffekt”. Det faktum att en av landets mest framstående politiker omvändes till fascismen och att den fick stöd av en av de främsta presslorderna är mer betecknande än det faktum att sir Oswald Mosleys rörelse snabbt övergavs av respektabla politiker och att lord Rothermeres Daily Mail snart slutade att stödja British Union of Fascists. För Storbritannien betraktades fortfarande allmänt och med all rätt som ett mönster av politisk och social stabilitet.

III

Uppsvinget för den radikala högern efter första världskriget var otvivelaktigt en reaktion på risken för, man skulle rentav kunna säga förekomsten av samhällsomstörtning och arbetarmakt i allmänhet och på oktoberrevolutionen och leninismen i synnerhet. Hade det inte varit för dessa företeelser skulle det inte ha blivit någon fascism, för även om de demagogiska högerextremisterna hade varit politiskt högljudda och aggressiva i många europeiska länder sedan slutet av 1800-talet hade man före '914 nästan utan undantag kunnat hålla dem i schack. Så långt har förmodligen de fascistapologeter som hävdar att Lenin gav upphov till Mussolini och Hitler rätt. Det är emellertid långt ifrån legitimt att urskulda det fascistiska barbariet genom att hävda att det inspirerades av och imiterade de påstådda tidigare illdåden under den ryska revolutionen, som vissa tyska historiker kom farligt nära att göra på 1980-talet (Nolte, 1987).

Det finns emellertid två viktiga förbehåll för teorin att högeruppsvinget i grund och botten var en motreaktion mot den revolutionära vänstern. För det första innebär denna teori en under-skattning av första världskrigets inverkan på betydande delar av de nationalistiska unga soldaterna, huvudsakligen ur medelklassen och lägre medelklassen, och på de unga män som efter november 1918 grämde sig över att ha missat sin chans att bli hjältar. Den så kallade frontsoldaten skulle komma att spela en mycket viktig roll i de högerradikala rörelsernas mytologi — Hitler var själv en av dem — och vara starkt representerad i de första ultranationalistiska gangsterligorna, till exempel den officersgrupp som mördade de tyska kommunistledarna Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg i början av 1919, de italienska *squadristi* och de tyska *freikorps*. Hela 57 procent av de första medlemmarna av det italienska fascistpartiet var före detta värnpliktiga. Som vi har sett brutaliserade första världskriget världen och detta var män som jublade över lössläppandet av sin latent brutaltitet.

Det starka engagemanget mot kriget och för antimilitarismen inom vänstern, från liberalerna vänsterut, och den väldiga folkliga avskyn för masslakten i första världskriget fick många att bortse från förekomsten av en relativt sett liten men i absoluta tal stor minoritet för vilka upplevelserna under kriget, även under de villkor som rådde 1914-18, var centrala och inspirerande, för vilka det var uniformer och disciplin, uppoffring — av sig själv och andra — och blod, vapen och makt som gjorde en mans liv värt att leva. De skrev inte så många böcker om kriget, även om en eller ett par av dem faktiskt gjorde det (framför allt i Tyskland). Dessa sin tids Rambotyper var extremhögerns naturliga rekryter.

Det andra förbehållet är att högergruppernas reaktion inte gällde bolsjevismen i sig utan alla rörelser, och i synnerhet den organiserade arbetarrörelsen, som hotade den bestående samhällsordningen eller som kunde lastas för dess sammanbrott. Lenin var en symbol för detta hot snarare än det faktiska hotet, som för de flesta politiker representerades, inte så mycket av de socialistiska arbetarpartierna vars ledare var nog så moderata utan av arbetarklassens allt större makt, självförtroende och radikalism som skänkte de gamla socialistpartierna en ny politisk styrka och i själva verket förvandlade dem till de liberala staternas outhärliga stöttepelare. Det är ingen slump att de socialistiska agitatorernas främsta krav ända sedan 1889 beviljades nästan överallt i Europa genast efter kriget: åtta timmars arbetsdag.

Det var det understuckna hotet i arbetarnas allt större makt som fick blodet att frysa till is hos de konservativa, snarare än blotta faktum att fackföreningsledare och oppositionsagitatorer hade förvandlats till ministrar, även om detta var bittert nog. Sådant folk tillhörde definitionsmässigt ”vänstern”. I en tid av sociala omvälvningar fanns det ingen tydlig skiljelinje mellan dem och bolsjevikerna. Många socialister skulle i själva verket med glädje ha gjort gemensam sak med kommunisterna åren närmast efter kriget om inte kommunisterna hade avvisat deras närmanden. Den man som Mussolini lät lönnmörda efter sin ”Marsch mot Rom” var inte kommunistledaren utan socialisten Matteotti. Må så vara att den traditionella högern betraktade det ogudaktiga Ryssland som ett förkroppsligande av allt som var av ondo i världen, men de spanska generalernas uppror 1936 riktades inte mot kommunisterna i sig, om inte annat så för att det var det minsta partiet inom Folkfronten (se kapitel 5). Det riktades mot en politisk folklig våg som före inbördeskriget gynnade socialister och anarkister. Det är en eftertänksfullt att låta Lenin och Stalin urskulda fascismen.

Men ändå måste man förklara varför högerns motreaktion efter första världskriget vann sina viktigaste segrar genom fascismen. För extremistiska rörelser långt ute till höger hade existerat före 1914 — hysteriskt nationalistiska och främlingsfientliga, intoleranta och benägna att använda väpnat våld, glödande antiliberala, antidemokratiska, antiproletära, antisocialistiska och antirationistiska rörelser som förhärjade kriget och våldet och drömde om blod och jord och en återvändo till de värden som det moderna samhället höll på att undergräva. De hade ett visst inflytande inom den politiska högern och i somliga intellektuella kretsar, men de varken dominerade eller satt vid makten någonstans.

Det som gav dem deras chans efter första världskriget var det sammanbrott som drabbade de gamla regimerna och med dem de gamla härskande klasserna och apparaten för deras makt, inflytande och hegemoni. Där dessa fortsatte att fungera fanns inget behov av fascismen. Den gjorde inga framsteg i Storbritannien, trots den lilla nervösa upphetsning som noterats ovan. Den traditionella konservativa högern behöll makten. Den fick inget insteg av praktisk betydelse i Frankrike förrän efter nederlaget 1940. Även om den traditionella franska yttersta högern — det monarkistiska *Action française* och överste La Rocques *Croix de Feu* (Eldkorset) — var nog så redo att klå upp vänstern var de inte i egentlig mening fascistiska rörelser. Somliga element i dem skulle rentav komma att gå med i motståndsrörelsen.

Inte heller behövdes fascismen där en ny nationalistisk härskarklass eller grupp kunde ta

makten i de nyligen självständiga länderna. Dessa män kunde mycket väl vara reaktionärer och välja auktoritära styrelsesätt, av skäl som vi ska gå in på längre fram, men det var ren retorik att kalla varje antidemokratisk högervändning i Europa mellan kriget för fascism. Det fanns inga fasciströrelser av någon betydelse i det nya Polen, som leddes av auktoritära militarister, eller i de tjeckiska delarna av Tjeckoslovakien, som var demokratiskt, eller i den (dominerande) serbiska kärnan i det nya Jugoslavien. I den mån viktiga fascistiska eller liknande rörelser existerade i länder vars härskare var gammaldags högermän eller reaktionärer — i Ungern, Rumänien, Finland, rentav i Francos Spanien vars ledare personligen inte var fascist — hade makthavarna föga problem att hålla dem i schack, om inte tyskarna (som i Ungern 1944) drog åt tumskruvarna på dem. Detta förhindrar inte att nationalistiska minoritetsgrupper i gamla eller nya stater kunde känna sig lockade av fascismen, om inte annat så för att de kunde vänta sig ekonomiskt och politiskt bistånd från Italien och efter 1933 från Tyskland. Detta var helt klart fallet i (belgiska) Flandern, i Slovakien och i Kroatien.

De idealiska villkoren för den förryckta extremhögerens triumf var en gammal stat med en politisk apparat som inte längre fungerade, en folkmassa bestående av desillusionerade, desorienterade och missnöjda medborgare som inte längre visste var de hade sina sympatier, starka socialiströrelser som hotade eller tycktes hota med revolution men i själva verket inte var i stånd att genomföra någon, och strömningar av nationalistisk bitterhet mot fredsfördragen från 1918-20. Det var under dessa omständigheter som de hjälplösa gamla härskar-eliterna kände sig frestade att ta ultrahögern till hjälp, som i Italien där liberalerna anlät Mussolinis fascister 1920-22 och som i Tyskland där de konservativa tog Hitlers national-socialister till hjälp 1932-33. Av samma anledning var det under dessa omständigheter extremhögerens rörelser förvandlades till mäktiga, organiserade och ibland uniformerade och paramilitära trupper, (*squadristi*, stormtrupper) eller, som i Tyskland under den stora depressionen, till massiva väljararméer. Fascisterna ”erövrade” emellertid inte makten i någon av de båda fascistiska staterna, trots att man både i Italien och Tyskland retoriskt ordade vitt och brett om att ”erövra gatan” och ”marschera mot Rom”. I båda fallen kom fascisterna till makten med tyst medgivande från den gamla regimen eller rentav (som i Italien) på dennas initiativ, det vill säga på ’konstitutionell’ väg.

Det nya med fascismen var att den när den väl satt vid makten vägrade spela med i det gamla politiska spelet och tog över komplett där den kunde. Det totala maktövertagandet eller elimineringen av alla rivaler tog något längre tid i Italien (1922-28) än det gjorde i Tyskland (1933-34), men när det väl hade hänt fanns det inte längre några inre, politiska gränser för det som i typfallet blev en oinskränkt diktatur av den suveräne, populistiske ”ledaren” (*Il Duce*, *Der Führer*).

När vi har kommit så långt måste vi kortfattat avfärda två lika felaktiga teorier om fascismen, den ena fascistisk men omfattad av många liberala historiker, den andra omhuldad av den ortodoxa sovjetmarxismen. Det skedde ingen ”fascistisk revolution” och fascismen var inte heller ett uttryck för ”monopolkapitalismen” eller storfinansens.

De fascistiska rörelserna påminde i vissa avseenden om revolutionära rörelser så till vida att det fanns ett inslag av folk som ville förändra samhället i grunden, ofta med udden tydligt riktad mot kapitalismen och oligarkin. Den fascistiska revolutionen lyckades emellertid aldrig ta sig ur startgroparna eller få upp ångan. Hitler eliminerade snabbt dem som tog det där med ”socialistisk” i det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet på allvar — vilket han själv definitivt inte gjorde. Utopin om en återgång till något slags den lille mannens medeltid, full av självägande bönder, yrkeskunniga hantverkare som Hans Sachs och flickor med blonda flåtor, var inte ett program som kunde förverkligas i större 1900-talsstater (annat än i Himmlers mardrömslika variant, planerna på att skapa ett rasmässigt rent folk), och minst av allt under regimer som de italienska och tyska fascistiska, som på sitt sätt hade tagit ställning

för modernisering och teknisk utveckling.

Vad nationalsocialismen verkligen genomförde var en radikal utrensning av det gamla kejsardömets eliter och institutionella strukturer. Den enda grupp som faktiskt gjorde uppror mot Hitler — och därigenom blev decimerad — var ju den gamla aristokratiska preussiska armén (juli 1944). Detta krossande av den gamla eliten och de gamla stöttepelarna, efter kriget förstärkt av de ockuperande västmakternas politik, skulle med tiden göra det möjligt att bygga upp förbundsrepubliken på betydligt sundare grundvalar än Weimarrepubliken från 1918-33, som hade varit föga mer än det besegrade kejsardömet, berövat sin kejsare. Nazisterna hade förvisso ett socialt program för massorna som de delvis förverkligade: semesterar, idrott, den planerade ”folkbilen” Volkswagen, som världen efter andra världskriget lärde känna som bubblan. Deras främsta bedrift var emellertid att de undanröjde den stora depressionen effektivare än någon annan regering, för nazisternas antiliberalism medförde den fördelen att de inte på förhand var tvungna att tro på den fria marknaden. Icke desto mindre var nazismen en uppfräschad och vitaliserad version av den gamla regimen, snarare än något i grunden nytt och annorlunda. Liksom det kejsarliga och militaristiska Japan på 1930-talet (som ingen skulle vilja påstå var ett revolutionärt system) var det en icke-liberal kapitalistisk ekonomi som lyckades uppnå en slående dynamisering av industrisystemet. Det fascistiska Italiens ekonomiska och andra prestationer var betydligt mindre imponerande, vilket demonstrerades under andra världskriget då landets krigsekonomi var ovanligt svag. Pratet om en ”fascistrevolution” var ren propaganda, även om det för många italienska fascister i de djupa leden säkerligen var uppriktigt menad propaganda. Regimen tjänade betydligt mer öppet de gamla härskarklassernas intressen och hade uppstått i försvar mot den revolutionära oron efter 1918, och inte som i Tyskland som en reaktion på den traumatiska stora depressionen och Weimarregeringarnas oförmåga att hantera den. Den italienska fascismen, som i en bemärkelse fortsatte Italiens enandeprocess från 1800-talet och därigenom skapade en starkare och mer centraliserad regering, hade vissa betydande bedrifter på sin meritlista. Det var till exempel den enda italienska regim som lyckades undertrycka den sicilianska maffian och den neapolitanska camorran. Men dess historiska betydelse låg inte i dess mål och åtgärder utan i dess roll som global föregångare för en ny version av den triumferande kontrarevolutionen. Mussolini inspirerade Hitler och Hitler var aldrig sen att erkänna den italienska inspirationen och förtursrätten. Å andra sidan var den italienska fascismen länge en anomali bland radikala högerrörelser i och med sin tolerans, man skulle rentav kunna säga smak, för konstnärlig, avantgardistisk ”modernism” och på vissa andra sätt — i synnerhet den kompletta bristen på intresse för antisemitisk rasism, innan Mussolini rättade in sig i det tyska ledet 1938.

Vad teorin om ”monopolkapitalismen” beträffar är själva vitsen med den verkliga storfinansen att den kan förlika sig med vilken som helst regering som inte direkt exproprierar den, och att alla regeringar måste förlika sig med den. Fascismen var inte ”ett uttryck för monopolkapitalets intressen”, lika lite som den amerikanska nya given eller de brittiska labourregeringarna eller Weimarrepubliken. I början av 1930-talet var storfinansen inte särskilt förtjust i Hitler och skulle ha föredragit en mer ortodox konservatism. Den gav honom föga stöd före den stora depressionen och då var stödet fortfarande senkommet och växlande. När han väl tog makten samarbetade emellertid näringslivet helhjärtat, till den grad att man använde sig av slavarbetare och utrotningläger för sin verksamhet under andra världskriget. Både stora och små företag gynnades naturligtvis av exproprieringarna från judarna.

Det måste emellertid påpekas att fascismen hade vissa stora fördelar för näringslivet gentemot andra ideologier. För det första utplånade eller besegrade fascisterna den socialrevolutionära vänstern och tycktes i själva verket vara det främsta bålverket mot den. För det andra eliminerade de fackföreningarna och allt annat som begränsade företagsledningarnas rätt att bestämma över sin arbetskraft. Den fascistiska ”ledarskapsprincipen” var ju faktiskt precis det

som de flesta chefer och tjänstemän utövade mot sina underordnade i sina egna företag och fascismen gav modellen auktoritet och berättigande. För det tredje bidrog krossandet av arbetarrörelsen till att säkerställa en för näringslivet orättvist gynnsam lösning på depressionen. Medan de mest välbärgade 5 procenten av USA:s konsumtionsenheter mellan 1929 och 1941 fick se sin andel av den totala nationalinkomsten minska med 20 procent (det fanns en liknande men mer blygsam jämlikhetstrend i Storbritannien och Norden), tjänade de översta 5 procenten i Tyskland 15 procent mer under samma period (Kuznets, 1956). Slutligen var fascismen, som vi redan har påpekat, bra på att dynamisera och modernisera industriekonomier — även om den faktiskt inte var lika bra på äventyrlig och långsiktig tekniskvetenskaplig planering som demokratierna i Väst.

IV

Skulle fascismen ha kommit att spela någon särskilt betydelsefull roll i världshistorien om det inte hade varit för den stora depressionen? Förmodligen inte. Italien var i sig självt en föga lovande bas för att skaka världen. På 1920-talet tycktes ingen annan europeisk, kontrarevolutionär rörelse inom yttersta högern ha mycket till framtid, av i stort sett samma skäl som försöken till en omvälvande kommunistisk samhällsförändring misslyckades: den revolutionära vågen efter 1917 hade ebbat ut och ekonomin såg ut att hämta sig. Efter novemberrevolutionen i Tyskland hade det kejsarliga samhällets stöttepelare, generalerna och ämbetsmännen med flera, i själva verket givit ett visst stöd till de frilansande paramilitära grupperna och de andra vildarna till höger, även om de (förståeligt nog) inriktade sina främsta ansträngningar på att se till att den nya republiken blev konservativ och antirevolutionär, och framför allt ett land som kunde bevara ett visst handlingsutrymme på den internationella arenan. När de tvingades välja sida, som under den högervridna Kappkuppen 1920 och Münchenrevolten 1923 när Adolf Hitler för första gången hamnade på löpsedlarna, valde de utan att tveka att stödja den bestående ordningen. Efter det ekonomiska uppsvinget 1924 reducerades det nationalsocialistiska arbetarpartiet till en liten spillra som fick 2,5-3 procent av rösterna, inte stort mer än hälften av vad det lilla civiliserade tyska demokratiska partiet fick, föga mer än en femtedel av kommunisternas och betydligt mindre än en tiondel av socialdemokraternas röstantal i valen 1928. Men två år senare hade det vuxit till över 18 procent av rösterna och var det näst starkaste partiet i den tyska politiken. Fyra år senare, på sommaren 1932, var partiet det överlägset starkaste med över 37 procent av samtliga röster, även om det inte lyckades bevara detta stöd medan demokratiska val fortfarande hölls. Det var helt klart den stora depressionen som förvandlade Hitler från ett fenomen i politikens utmarker till landets möjliga och till slut faktiske härskare.

Inte ens den stora depressionen skulle emellertid ha givit fascismen vare sig den styrka eller det inflytande den utövade på 1930-talet om den inte hade fört en rörelse av detta slag till makten just i Tyskland, ett land som till följd av sin storlek, sin ekonomiska och militära styrka och inte minst sitt geografiska läge var förutbestämt att spela en viktig politisk roll i Europa, oavsett regering. Förkrossande nederlag i två världskrig har ju trots allt inte hindrat Tyskland från att avsluta 1900-talet som det dominerande landet på kontinenten. Precis som på vänsterkanten Marx seger i det största landet på jordklotet ("en sjättedel av världens landyta", som kommunisterna gärna skröt mellan krigen) gav kommunismen stor internationell prestige, även vid tidpunkter då dess politiska inflytande utanför Sovjetunionen var försumbart, på samma sätt tycktes Hitlers erövring av Tyskland bekräfta framgången för Mussolini i Italien och förvandla fascismen till en mäktig global politisk strömning. Framgångarna för de båda staternas aggressiva militära expansionspolitik (se kapitel 5) — förstärkt av samma politik i Japan dominerade det internationella läget under decenniet. Det var därför naturligt att man i lämpliga länder eller rörelser skulle känna sig dragen till och influerad av fascismen och söka stöd från Tyskland och Italien vilket man — med tanke på ländernas expansionssträvanden — ofta också fick.

I Europa hörde av uppenbara skäl sådana rörelser så gott som uteslutande hemma inom den politiska högern. Inom sionismen (som på den här tiden huvudsakligen var en rörelse för askenasiska judar som bodde i Europa) var det alltså den flygel som riktade blicken mot den italienska fascismen, Vladimir Jabotinskys ”revisionister”, som allmänt ansågs tillhöra och som själva räknade sig till högern, i motsats till de (huvudsakligen) socialistiska och liberala sionistgrupperna. Men fascismens inflytande på 1930-talet kunde inte undgå att i någon bemärkelse bli globalt, om inte annat så för att den förknippades med två dynamiska och aktiva makter. Utanför Europa existerade dock knappast de förhållanden som hade skapat fasciströrelserna på moderkontinenten. Där fascistiska eller tydligt fascistinspirerade rörelser uppkom var alltså deras politiska hemvist och funktion betydligt mer problematisk.

Vissa karakteristiska egenskaper hos den europeiska fascismen fann naturligtvis gehör i andra världsdelar. Det skulle ha varit underligt om Jerusalems mufti och andra araber som motsatte sig judarnas kolonisering av Palestina (och engelsmännen som beskyddade dem) inte hade funnit Hitlers antisemitism i sin smak, även om den inte hade något släktskap med islams traditionella former för samexistens med otrogna av olika slag. Somliga indiska hinduer ur de övre kasterna var, liksom de moderna singhalesiska extremisterna i Sri Lanka, fullt medvetna om sin överlägsenhet som garanterade ”arier” — i själva verket de ursprungliga arierna — över mörkare raser på sin egen subkontinent. Och de militanta boer som internerades som tyskvänliga under andra världskriget — vissa blev landets ledare under apartheidtiden efter 1948 hade också ett ideologiskt släktskap med Hitler, både som övertygade rasister och som en följd av det teologiska inflytandet från de elitistiska, högerextrema kalvinistiska strömningarna i Nederländerna. Men detta förändrar knappast den grundläggande tesen att fascismen, till skillnad från kommunismen, var obefintlig i Asien och Afrika (annat än kanske bland vissa lokala europeiska kolonister) eftersom den inte tycktes ha något med den inhemska politiska situationen att göra.

Detta gäller i stort sett även för Japan, trots att landet var lierat med Tyskland och Italien, slogs på samma sida i andra världskriget och hade en politik som dominerades av högern. Likheterna mellan de dominerande ideologierna i östra och västra delen av ”Axeln” är förvisso slående. Japanerna stod inte någon efter i sin övertygelse om rasmässig överlägsenhet och behovet av rasrenhet, eller i sin tro på militära dygder som självuppoffring, obrottslig åttlydnad av order, självförnekelse och stoicism. Varje samuraj kunde ha skrivit under på mottot för Hitlers SS (”Meine Ehre ist Treue”, bäst översatt med ”Åra betyder blind lydnad”). Deras samhälle präglades av en rigid hierarki, av individens (om det nu över huvud taget fanns någon inhemsk motsvarighet till termen i den västerländska betydelsen) totala hängivenhet mot nationen och dess gudomliga kejsare och av ett totalt förkastande av Frihet, Jämlikhet och Broderskap. Japanerna hade inga svårigheter med att begripa den wagnerska varianten av myter om barbariska gudar, ädla och heroiska medeltida riddare i den typiska tyska naturen med berg och skog, fulla av tyska *völkisch* drömmar. De hade samma förmåga att kombinera ett barbariskt uppträdande med en sofistikerad estetisk känslighet: koncentrationslägrens torterare med sin förtjusning i att spela Schubert-kvartetter. I den mån fascismen kunde ha uttryckts i zenterner kunde japanerna mycket väl ha välkomnat den, även om de inte behövde den. Och bland de diplomater som var ackrediterade till de europeiska fascistmakterna, för att inte tala om de ultranationalistiska terrorgrupperna som hade för vana att mörda politiker som brast i patriotism, liksom bland männen i Kwantungarmén som erövrade, ockuperade och förslavade Manchuriet och Kina, fanns det faktiskt japaner som erkände detta släktskap och förespråkade ett djupare närmande till de europeiska fascistmakterna.

Men den europeiska fascismen kunde inte reduceras till en orientalisk feodalism med en kejsarlig, nationell mission. Den hörde i grund och botten hemma i demokratins och den lille mannens tid, medan blotta tanken på en ”rörelse”, en massmobilisering för nya, rentav påstått revolutionära mål bakom självutnämnda ledare, var rent befängd i Hirohitos Japan. Det var

den preussiska armén och den preussiska traditionen, snarare än Hitler, som passade in i deras världsbild. Kort sagt: Japan var trots likheterna med den tyska nationalsocialismen (likheterna med Italien var inte alls lika slående) inte fascistiskt.

Vad beträffar de länder och rörelser som sökte stöd hos Tyskland och Italien, i synnerhet under andra världskriget när det såg högst sannolikt ut att Axelmakterna skulle segra, var inte ideologin deras främsta drivfjäder, även om somliga av de mindre nationalistregimerna i Europa vars ställning var helt beroende av tyskt stöd, gärna påstod sig vara bättre nazister än SS, framför allt den kroatiska Ustasjastaten. Men det skulle vara absurt att betrakta den Irländska Republikanska Armén eller de berlinbaserade indiska nationalisterna som i någon mening "fascistiska" på grund av att somliga av dem under andra världskriget förhandlade med tyskarna om stöd enligt principen "min fiendes fiende är min vän", liksom de hade gjort under första världskriget. I själva verket var IRA-ledaren Frank Ryan, som inledde sådana förhandlingar, ideologiskt sett till den grad antifascistisk att han hade gått med i den internationella brigaden för att bekämpa general Franco under spanska inbördeskriget, innan han tillfångatogs av Francos trupper och skickades till Tyskland. Sådana exempel behöver vi inte uppehålla oss vid.

Då återstår emellertid en kontinent där den europeiska fascismens ideologiska inflytande är oförnekligt: den amerikanska.

I Nordamerika var män och rörelser som inspirerats av Europa inte av någon större betydelse annat än i vissa invandrarsamhällen vars medlemmar hade fört med sig den gamla världens ideologier — t ex skandinaverna och judarna, som hade haft med sig en böjelse för socialismen — eller som bevarade en viss lojalitet mot sitt hemland. Sålunda bidrog inställningen hos tyskamerikanerna — och i betydligt mindre utsträckning italienskamerikanerna — till USA:s isolationism, även om det inte finns några bärande bevis på att de blev fascister i stora skaror. Attiraljer som miliser, enfärgade skjortor och armar som höjdes i salut för ledaren hörde inte hemma i de inhemska, rasistiska högerrörelserna av vilka Ku Klux Klan var den mest välbekanta. Antisemitismen var förvisso stark, även om den amerikanska högerversionen på den tiden — t ex fader Coughlins populära radiopredikningar från Detroit — förmodligen var närmare besläktad med den europeiska, katolskinspirerade högerkorporativismen. Det är betecknande för USA på 1930-talet att den mest framgångsrika och kanske farligaste demagogiska populismen under decenniet, Huey Longs erövring av Louisiana, härstammade ur något som ur amerikansk synvinkel var en klart radikal vänstertradition. Den inskränkte demokratin i demokratins eget namn och vädjade inte till småborgarnas bitterhet eller de rikas antirevolutionära självbevarelsedrift, utan till de fattigas jämlikhetssträvanden. Inte heller var den rasistisk. Ingen rörelse med slagordet "Var man är kung" kunde höra hemma i den fascistiska traditionen.

Det var i Latinamerika den europeiska fascismen skulle få ett öppet och erkänt inflytande, både på enskilda politiker, som Colombias Jorge Eliezer Gaitán (1898-1948) och Argentinas Juan Domingo Perón (1895-1974) och på regimer, som Getulio Vargas *Estado Novo* (Nya stat) mellan 1937 och 1945 i Brasilien. Trots den ogrundade amerikanska rädslan för en nazistisk inringning söderifrån fick det fascistiska inflytandet i Latinamerika främst inhemska konsekvenser. Bortsett från Argentina, som helt klart favoriserade Axelmakterna — men det gjorde landet redan innan Perón tog makten 1943 och inte bara efteråt — gick regeringarna på det västra halvklotet med i kriget på USA:s sida, åtminstone på papperet. Det är emellertid sant att arméerna i somliga Sydamerikanska länder hade haft det tyska systemet till förebild eller utbildats av tyska eller rentav nazistiska kadrer.

Det fascistiska inflytandet söder om Rio Grande kan lätt förklaras. Ur ett sydligt perspektiv såg USA efter 1914 inte längre ut som en bundsförvant till de inhemska progressiva krafterna och som en diplomatisk motvikt mot de imperialistiska eller före detta imperialistiska

spanjorerna, fransmännen och engelsmännen som landet hade gjort på 1800-talet. USA:s imperialistiska erövringar från Spanien 1898, den mexikanska revolutionen, och sist men inte minst uppsvinget för olje- och bananindustrierna införde en antiamerikansk antiimperialism i den latinamerikanska politiken, en strömning som Washingtons uppenbara förtjusning i kanonbåtsdiplomati och marinkårsaktioner under seklets första tredjedel inte gjorde något för att dämpa. Victor Raul Haya de la Torre, grundaren av det antiimperialistiska APRA (American Popular Revolutionary Alliance), vars ambitioner omfattade hela Latinamerika, även om det bara fick fotfäste i hans födelseland Peru, hade för avsikt att låta träna sina upprorsmän hos den berömda antiamerikanske rebellen Sandinos kadrer i Nicaragua. (Sandinos långa gerillakrig mot USA:s ockupation efter 1927 skulle komma att inspirera "sandinist-revolutionen" i Nicaragua på 1980-talet.) Dessutom såg USA, försvagat som landet var av den stora depressionen på 1930-talet, inte på långa vägar lika skräckinjagande och dominant ut som förut. Det faktum att Franklin D. Roosevelt övergav sina företrädares kanonbåtar och marinkårer kunde inte bara betraktas som den "goda grannens politik" utan också (felaktigt) ses som ett svaghetstecken. Latinamerika var inte benäget att rikta blicken norrut på 1930-talet.

Men från andra sidan Atlanten såg det otvivelaktigt ut som om fascismen var decenniets askungesaga. Om det fanns en modell i världen som framtidsmän inom politiken borde imitera på en kontinent där man alltid hade hämtat sin inspiration från de kulturellt ledande regionerna, en kontinent som vimlade av potentiella ledare av länder där man alltid höll utkik efter ett recept på hur man blev modern, rik och mäktig, hittade man den garanterat i Berlin och Rom, eftersom London och Paris inte längre gav mycket till politisk inspiration och Washington inte kom på tal. (Moskva betraktades fortfarande först och främst som en modell för socialrevolution, vilket begränsade den politiska dragningskraften.)

Men ändå: så de män som inte gjorde någon hemlighet av sin intellektuella skuld till Mussolini och Hitler skilde sig från de europeiska förlagorna i sina politiska aktiviteter och gärningar!. Jag minns ännu vilken chock det var att höra det revolutionära Bolivias president oförbehållsamt erkänna detta inflytande i ett privatsamtal. I Bolivia kom de soldater och politiker som inspirerades av Tyskland att organisera en revolution 1952 där man förstatligade tenngruvorna och gav de indianska bönderna en radikal jordreform. I Colombia valde den store folktribunen Jorge Eliezer Gaitán inte den politiska högern utan blev ledare för det liberala partiet och skulle säkerligen som president ha lett det i en radikal riktning om han inte hade blivit mördad i Bogotá den 9 april 1948, en händelse som ledde till en *omedelbar* folklig resning i huvudstaden (även bland polisen) och utropandet av revolutionära kommuner i många landsortsstäder. Vad de latinamerikanska ledarna lånade från den europeiska fascismen var förgudningen av populistiska ledare med rykte som handlingens män. Men de massor som de ville uppbåda och kom att uppbåda bestod inte av folk som var rädda för vad de kunde förlora utan av folk som inte hade något att förlora. Och de fiender de mobiliserade massorna mot var inte utlänningarna och de marginaliserade grupperna (även om det antisemitiska inslaget i den peronistiska och övriga argentinska politiken är oförnekligt) utan "oligarkin" — de rika, den inhemska härskarklassen. Perón fann stommen av sitt stöd i den argentinska arbetarklassen och sin grundläggande politiska apparat i något som påminner om ett arbetarparti som byggts upp runt den fackliga massrörelse han vårdade sig om. Getulio Vargas i Brasilien gjorde samma upptäckt. Det var armén som störtade honom 1945 och som tvingade honom att begå självmord 1954. Det var städernas arbetarklass, som han hade givit social trygghet i utbyte mot politiskt stöd, som sörjde honom som en landsfader. Europeiska fascistregimer krossade arbetarrörelserna medan de latinamerikanska ledare de inspirerade grundade dem. Trots det intellektuella släktskapet kan vi historiskt sett inte tala om samma slags rörelse.

V

Även dessa rörelser måste dock betraktas som ett inslag i liberalismens nedgång och fall under Katastrofernas tidsålder. För även om fascismens uppgång och triumf var det mest dramatiska uttrycket för den liberala reträtten vore det ett misstag att betrakta denna uteslutande som en funktion av fascismen ens på 1930-talet. Så i avslutningen av kapitlet måste vi fråga oss hur den ska förklaras. Först måste vi dock undanröja en vanlig missuppfattning som sätter likhetstecken mellan fascism och nationalism.

Det faktum att fascistpartier hade en benägenhet att vädja till de nationalistiska känslorna och fördomarna är uppenbart, även om man i de semifascistiska, korporativa stater som i likhet med Portugal och Österrike 1934-38 var katolskt inspirerade måste förbehålla sitt odelade hat för ogudaktiga folk och nationer eller sådana av en annan religion. Dessutom ställde det sig svårt att vara odelat nationalistisk för de inhemska fasciströrelserna i länder som hade blivit erövrade och ockuperade av Tyskland eller Italien, eller för rörelser vars framtid var avhängig dessa staters seger mot landets egen regering. I lämpliga fall (Flandern, Nederländerna, Skandinavien) kunde man identifiera sig med tyskarna så som medbröder i en större, germansk rasgrupp, men en tillämpligare hållning (som fick starkt stöd av doktor Goebbels propaganda under kriget) var paradoxalt *internationalistisk*. Tyskland betraktades som kärnan i och den enda garantin för en framtida *europaisk ordning* med de vanliga hänsyftningarna på Karl den store och antikommunismen, en fas i utvecklingen av den europeiska tanken som den efterkrigstida Europeiska Gemenskapens historiker helst inte vill uppehålla sig vid. I de icke-tyska militära förband som slogs under den tyska fanan i andra världskriget, för det mesta som en del av SS, betonade man normalt detta transnationella inslag.

Å andra sidan borde det vara lika uppenbart att inte alla nationalister sympatiserade med fascismen, och detta berodde inte bara på att Hitler, och i något mindre utsträckning Mussolini, hade ambitioner som hotade somliga folk — t ex polackerna och tjeckerna. Som vi ska se (kapitel 5) skulle mobiliseringen mot fascismen i flera länder i själva verket ge upphov till en vänsterpatriotism, i synnerhet under kriget när motståndet mot Axelmakterna leddes av ”nationella fronter” eller regeringar som spände över hela det politiska spektrat med undantag för fascisterna och deras kollaboratörer. I grova drag var det som avgjorde huruvida nationalisterna i ett visst land stod på fascisternas sida eller ej frågan om de hade mer att vinna än att förlora på Axelmakternas framryckningar och om deras hat mot kommunismen eller någon annan stat, nationalitet eller etnisk grupp (judarna, serberna) var starkare än hatet mot tyskar eller italienare. Alltså samarbetade inte polackerna, som visserligen var starkt antiryska och antijudiska, i någon nämnvärd utsträckning med Nazityskland, vilket man däremot gjorde i Litauen och i viss mån i Ukraina (som var ockuperat av Sovjetunionen sedan 1939-41).

Varför gick liberalismen tillbaka mellan krigen även i stater där fascismen inte fick fotfäste? Västeuropeiska radikaler, socialister och kommunister som var med på den tiden var benägna att betrakta den globala krisperioden som det kapitalistiska systemets dödskamp. Kapitalismen, hävdade de, hade inte längre råd med lyxen att styra genom parlamentarisk demokrati och med liberala fri- och rättigheter, vilka inom parentes givit de moderata, reformistiska arbetarrörelserna en maktbas. Ställda inför olösliga ekonomiska problem och/eller en alltmer revolutionär arbetarklass blev borgarna nu tvungna att falla tillbaka på makt och tvång, det vill säga på något i stil med fascismen.

Eftersom både kapitalismen och den liberala demokratin skulle göra en triumferande comeback efter 1945 är det lätt att glömma att det låg ett korn av sanning i denna uppfattning, liksom lite väl mycket retorisk agitation. Demokratiska system fungerar inte om det inte finns ett grundläggande samförstånd bland de flesta medborgare om statens och samhällssystemets legitimitet, eller åtminstone en beredskap att kohandla och kompromissa. Detta i sin tur underlättas väsentligt av välstånd. I större delen av Europa var dessa villkor helt enkelt inte för handen mellan 1918 och andra världskriget. Samhällsomstörtningen tycktes stå för dörren

eller redan ha inträffat. Rädslan för revolution var så stor att kommunistpartier i större delen av östra och sydöstra Europa, liksom i delar av Medelhavsområdet, knappt någonsin tilläts verka öppet. Det oöverbryggliga gapet mellan den ideologiska högern och till och med den moderata vänstern krossade den österrikiska demokratin 1930-34, som ju har blomstrat i samma land sedan 1945 med exakt samma tvåpartisystem: katoliker och socialister (Seton Watson, 1962, s.184). Den spanska demokratin knäcktes av samma spänningar på 1930-talet. Kontrasten med den fredliga övergången från Francos diktatur till en pluralistisk demokrati på 1970-talet är slående.

De chanser till stabilitet sådana regimer ändå hade överlevde inte depressionen. Weimar-republiken föll till stor del på grund av att den stora depressionen gjorde det omöjligt att stå fast vid den tysta överenskommelsen mellan staten, arbetsgivarna och de organiserade arbetarna som hade hållit republiken under armarna. Näringslivet och regeringen tyckte sig inte ha något annat val än att påtvinga landet ekonomiska och sociala nedskärningar, och massarbetslösheten tog hand om resten. I 1932 års tyska val fick nationalsocialisterna och kommunisterna tillsammans en absolut majoritet av rösterna, medan de partier som tog ställning för republiken reducerades till föga mer än en tredjedel. Omvänt går det inte att förneka att stabiliteten hos de demokratiska regimerna efter andra världskriget, inte minst i den nya förbundsrepubliken Tyskland, vilade på det ekonomiska undret under dessa decennier (se kapitel g). När regeringarna har tillräckligt mycket att fördela för att tillfredsställa alla anspråk och de flesta medborgares levnadsstandard hur som helst stadigt förbättras, stiger temperaturen i den demokratiska politiken sällan till kokpunkten. Det blir enklare att nå kompromisser och samförstånd när även de som hetast längtar efter att störta kapitalismen märker att det rådande läget är mindre outhärdligt i praktiken än i teorin och när även de mest kompromisslösa förkämparna för kapitalismen betraktar socialförsäkringssystem och regelbundna förhandlingar med facket om löneökningar och extraförmåner som självklarheter.

Men som den stora depressionen i sig visade är detta bara en del av förklaringen. I Tyskland ledde de organiserade arbetarnas vägran att acceptera nedskärningar under depressionen till den parlamentariska regeringens fall och med tiden till att Hitler utsågs till regeringschef, men i Storbritannien ledde en mycket snarlik situation bara till en kraftig vindkantring från labour till en (konservativ) ”nationell samlingsregering” inom ett stabilt och aldrig hotat parlamentariskt system.⁴ Depressionen ledde inte automatiskt till att den representativa demokratin tillfälligt försattes ur spel eller helt avskaffades, vilket också framgår klart när man betraktar de politiska konsekvenserna i USA (Roosevelts Nya giv) och Skandinavien (socialdemokraternas triumf). Bara i Latinamerika, där statsfinanserna till största delen var beroende av exporten av en eller två primärprodukter, vars priser plötsligt och dramatiskt rasade (se kapitel 3), ledde depressionen till ett nästan omedelbart och automatiskt fall för den regering som råkade sitta vid makten, i de flesta fall genom en militärkupp. Det borde tilläggas att politiska förändringar i motsatt riktning också ägde rum vid samma tid i Chile och Colombia.

I grund och botten var den liberala politiken sårbar på grund av att dess karakteristiska regeringsform, den representativa demokratin, sällan var något övertygande sätt att sköta statens affärer på och under Katastrofernas tidsålder förelåg sällan de villkor som gjorde den livsduglig och än mindre effektiv.

Det första av dessa villkor var att den borde åtnjuta allmänt samtycke och legitimitet. Demokratin vilar på detta samtycke men skapar det inte själv, utom så till vida som de regelbundet återkommande valen i väletablerade och stabila demokratier har en benägenhet att ge medborgarna — även de som befinner sig i minoritet — en känsla av att valprocessen i sig legitimerar den regering den ger upphov till. Men få av demokratierna under mellankrigstiden var väl-

⁴ En labourregering 1931 splittrades i denna fråga då vissa labourledare och deras liberala anhängare gick över till de konservativa som vann en jordskredsseger i nästa val och ohotade satt kvar vid makten till maj 1940.

etablerade. I själva verket hade demokratin fram till början av 1900-talet varit sällsynt utanför USA och Frankrike (se Imperiernas tidsålder, kapitel 4). Minst tio av Europas stater efter första världskriget var antingen helt nya eller så förändrade jämfört med sina föregångare att de inte hade någon speciell legitimitet för sina invånare. Ännu färre demokratier var stabila. Under Katastrofernas tidsålder var krispolitik regel snarare än undantag i de flesta stater.

Det andra villkoret är att det inte finns alltför stora motsättningar mellan de olika beståndsdelarna av det ”folk” vars allena rådande röster ska utse den gemensamma regeringen. I det liberala, borgerliga samhällets officiella teori erkändes inte ”folket” som ett antal klasser, etniska grupper och andra kollektiv med intressen som sådana, även om antropologer, sociologer och alla praktiskt verksamma politiker gjorde det. Officiellt bestod folket, som var ett teoretiskt begrepp snarare än en verklig samling människor, av en skara självständiga individer vars röster kunde adderas ihop till matematiska majoriteter och minoriteter vilket tog sig uttryck i majoritetsregeringar och minoritetsoppositioner i valda församlingar. Där de politiska sympatierna gick tvärs över gränserna mellan de olika befolkningsgrupperna eller där det gick att lösa eller desarmera konflikterna mellan dem var demokratin livsduglig. Under en tid av revolutioner och radikala sociala spänningar var det emellertid klasskampen översatt i politiska termer snarare än klassfreden som var det normala. Oförsonliga motsättningar på ideologisk eller klassmässig grund kunde krossa demokratiska regeringar. De förfuskade fredsfördragen efter 1918 innebar dessutom en mångdubbling av något som vi så här i slutet av 1900-talet vet var demokratins livsfarliga sjuka, nämligen uppdelningen av medborgarnas skara enligt strikt etnisk-nationella eller religiösa riktlinjer (Mischa Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, 1992, s. 146-48), som i det före detta Jugoslavien eller Nordirland. Tre etnisk-religiösa grupper som röstar som block, som i Bosnien; två oförsonliga folkgrupper, som i Ulster; 62 politiska partier som representerar var sin stam eller klan, som i Somalia, kan som vi vet inte bilda grundval för ett demokratiskt politiskt system utan leder bara till instabilitet och inbördeskrig, om nu inte en av de stridande grupperna eller någon utomstående auktoritet är stark nog att upprätta ett (odemokratiskt) herravälde. När de tre multinationella imperierna Österrike-Ungern, Ryssland och Turkiet föll samman ersattes tre övernationella stater vars regeringar inte hade tagit parti för någon av de många olika nationaliteter de härskade över, av ett betydligt större antal multinationella stater som alla identifierades med *en* eller som mest två eller tre av de etniska grupperna innanför landets gränser.

Det tredje villkoret var att de demokratiska regeringarna inte behövde fatta särskilt många beslut. Parlamenten hade uppstått inte så mycket för att regera som för att kontrollera de myndigheter som gjorde detta, en funktion som fortfarande framgår klart av förhållandet mellan den amerikanska kongressen och landets president. De var institutioner som var avsedda att fungera som bromsklossar men fann sig tvungna att fungera som motorer. Oavhängiga församlingar, valda av en begränsad men växande valmanskrets, hade naturligtvis blivit allt vanligare från och med Revolutionens tidsålder, men i 1800-talets borgerliga samhälle utgick man från att större delen av medborgarnas liv inte skulle äga rum inom regeringarnas domvärjo utan på den självreglerande marknaden och i den värld som bestod av privata och inofficiella gemenskaper (”det civila samhället”).⁵ Man kringgick svårigheterna med att regera med hjälp av valda församlingar på två sätt: genom att inte förvänta sig alltför mycket regerande eller ens lagstiftning från parlamentets sida, och genom att se till att regeringen — eller rättare sagt administrationen — kunde fortsätta att fungera oavsett parlamentets nycker. Som vi har sett (kapitel 1) hade en klass bestående av oberoende, fast anställda statstjänstemän blivit ett oundgängligt inslag i moderna länders statskick. En parlamentsmajoritet krävdes endast när större och kontroversiella exekutiva beslut måste fattas

⁵ På 1980-talet skulle det i Väst och Öst förekomma en mängd nostalgisk retorik om en totalt ogörlig återgång till ett idealiserat 1800-talssamhälle som konstruerats enligt dessa förutsättningar.

eller godtas, och den främsta uppgiften för regeringscheferna var att organisera eller underhålla en tillräckligt stor anhängarskara, eftersom den verkställande makten i parlamentariska länder för det mesta inte var direktvald (utom i Nord- och Sydamerika). I länder med begränsad rösträtt (dvs. en valmanskår som huvudsakligen bestod av den välbärgade, mäktiga eller inflytelserika minoriteten) underlättades detta av att det rådde konsensus om vad som utgjorde det kollektiva intresset ("Nationens intresse") och naturligtvis även av regeringens monopol på utnämningar till lukrativa poster.

På 1900-talet mångfaldigades de tillfällen då det blev nödvändigt för regeringen att regera. Det slags stat som nöjde sig med att dra upp riktlinjerna för näringslivet och det civila samhället och stå för polis, fängelser och väpnade styrkor som kunde avvärja inre och yttre hot, "natt-väktarstaten", för att tala med politiska kvickhuvuden, blev lika föråldrad som de "nattväktare" som hade inspirerat metaforen.

Det fjärde villkoret var rikedom och välfärd. På 1920-talet knäcktes demokratierna av trycket från revolution och kontrarevolution (Ungern, Italien, Portugal) eller av etniska konflikter (Polen, Jugoslavien); på 1930-talet knäcktes de av depressionens påfrestningar. Man behöver bara jämföra den politiska stämningen i Weimartyskland och i 1920-talets Österrike med atmosfären i Förbundsrepubliken Tyskland och Österrike efter 1945 för att bli övertygad om detta. Inte ens etniska konflikter var särskilt svårhanterliga så länge varje minoritets politiker fick sin del av den gemensamma kakan. Detta var styrkan hos Bondepartiet i Öst- och Mellan-europas enda sanna demokrati, Tjeckoslovakien: det erbjöd förmåner tvärs över etniska skiljelinjer. På 1930-talet kunde man inte ens i Tjeckoslovakien längre hålla samman tjecker, slovakier, tyska; ungrare och ukrainare.

Under dessa omständigheter blev demokratin för det allra mesta en mekanism för att formalisera splittringen mellan oförsonliga grupper. Mycket ofta försåg den inte ens i bästa fall den demokratiska regeringen med stabila majoriteter, framför allt inte när teorin om demokratisk representation tolkades som mest rigoröst, dvs. som proportionerlig mandatfördelning.⁶ Där det inte gick att få någon parlamentarisk majoritet, som i Tyskland (till skillnad från i Storbritannien)⁷ var det i kristider naturligtvis oemotståndligt frestande att se sig om efter ett annat system. Även i stabila demokratier betraktar många medborgare den politiska splittring som är inneboende i systemet som en nackdel snarare än en fördel. I den politiska retoriken framställs ju också kandidater och partier som representanter för hela nationens bästa, snarare än för de inskränkta partiintressena. I kristider verkade systemets kostnader oöverkomliga, dess fördelar osäkra.

Under sådana förhållanden är det lätt att begripa att den parlamentariska demokratin i de länder som hade ersatt de gamla kejsardömena, liksom i större delen av Medelhavsområdet och Latinamerika, var en ömtålig planta som växte i stenig jordmån. Det starkaste argumentet till dess fördel, det vill säga att även om det inte är något särskilt bra system är det i alla fall bättre än alternativet, är i sig halvhjärtat. Mellan krigen lät det bara sällan realistiskt och övertygande. Själva demokratin förkämpar talade med dämpad röst. Dess reträtt verkade oundviklig när seriösa men onödigt dystra observatörer till och med i USA kunde notera att "det kan hända här" (Sinclair Lewis, *Sånt händer inte här*, 1936). Ingen förutsåg eller

⁶ De oändligt många variationerna på det demokratiska valsyste­met — proportionerliga eller ej — är alla försök att garantera eller bevara stabila majoriteter som tillåter stabila regeringar i ett politiskt system som på grund av själva sin natur försvårar detta.

⁷ I Storbritannien håller man sig inte med någon som helst proportionalitet ("vinna eller försvinna"), vilket gynnade uppkomsten av ett tvåpartisystem, medan övriga partier marginaliserades — efter första världskriget det en gång dominerande liberala partiet, trots att det regelbundet har fått runt 10 procent av rösterna i landet (detta gällde fortfarande 1992). Det proportionerliga systemet i Tyskland, som visserligen något gynnade de större partierna, innebar att ingen av de fem större och runt ett dussin smärre grupperingarna efter 1920 fick ens en tredjedel av mandat­en (utom nazisterna 1932). I avsaknad av majoritet lämnade grundlagen utrymme för (ett kortvarigt) ministerstyre genom undantagslagar, dvs. ett tillfälligt upphävande av demokratin.

förväntade sig på allvar demokratin pånyttfödelse efter kriget, än mindre att den i början av 1990-talet skulle återkomma, för hur kort tid det än kan komma att bli, som den dominerande regeringsformen på hela jorden. För dem som i början av 1990-talet blickade tillbaka på perioden mellan kriget verkade det liberala politiska systemets fall som ett kort avbrott i det sekellånga erövringståget över jorden. Men när det nya årtusendet står för dörren verkar tyvärr inte längre de osäkerheter som kringränner den politiska demokratin fullt så avlägsna. Sorgligt nog kan världen åter vara på väg mot en period när fördelarna inte längre är lika uppenbara som de var mellan 1950 och 1990.

Fler utdrag ur *Ytterligheternas tidsålder*

[Världsrevolutionen](#) (kap. 2)

[”Realsocialismen”](#) (kap. 13)

[Tredje världen och revolutionen](#) (kap. 14)

[Socialismens död](#) (kap. 16)